

האם החד-הורית ה"נאותה" וה"מוסרית" ותוכניות מרווחה לעבודה

ענת הרבסט-דבי¹

בישראל כמו במדינות רווחה אחרות אומצה מדיניות המדגישה את אחריותם של אזרחים בוגרים להשתכר למחייתם, ללא קשר למחויבותם כהורים לטפל בילדיהם. מדיניות זו יושמה בין היתר באמצעות תוכניות **מרווחה לעבודה** שתכליתן לשלב אוכלוסיות שונות בשוק העבודה בשכר. באמצעות ראיונות מובנים למחצה עם 62 אימהות חד-הוריות, המשתתפות בתוכנית **אשת חיל**, ביקשנו לבחון מהי אימהות טובה מבחינתן. מאמר זה עוסק בשני צירים מרכזיים: רמת המקרו – תביעת המדיניות לאוטונומיה אישית ולעבודה בשכר כעניין מוסרי בד בבד עם מדיניות המעלה על נס את מרכזיות האימהות בחברה בישראלית, ואת תרומתה לבניין האומה; רמת המיקרו – דרכי הפנמתן של האימהות את תביעת המדיניות ותפיסתן בדבר אימהות טובה בעיניהן. ממצאי המחקר מלמדים שהאימהות רואות את ההורות כתפקיד מרכזי בחייהן, ומשקיעות מאמץ בהעמדת מודל הורי "תקין", כלומר דוגמה של אם העובדת בשכר. זאת ועוד, האימהות הדגישו מאוד את עבודת הטיפול בשכר שרבות מהן עוסקות בה; הן ראו בה הרחבה של תפקידן האימהי-טיפולי. במקביל לכל אלה ציינו חלק מהאימהות את המחיר שילדיהן משלמים על השילוב בכל מחיר בתעסוקה בשכר.

מלות מפתח: אימהות חד-הוריות, תוכניות **מרווחה לעבודה**, עוני, טיפול, אוטונומיה כלכלית

מבוא

עם תחילת המאה ה-21 עברה מדיניות הרווחה בנוגע לאימהות חד-הוריות בישראל שינוי מרחיק לכת. ביטוי זה היו שינויים בחקיקת הרווחה והטמעת תוכניות **מרווחה לעבודה** לסוגיהן

1 התוכנית ללימודי מגדר, אוניברסיטת בר אילן.

(Herbst & Benjamin, 2016). תהליך זה של העמקת שילובן של אימהות חד-הוריות בעבודה בשכר מוכר גם במדינות רווחה אחרות (Millar, 2005; Millar & Ridge, 2009; Pulkingham, Fuller, & Kershaw, 2010; Skevik, 2005; Woodward, 2008). השילוב בשוק העבודה בשכר, על פי גישה זו, נחשב חלק מאחריותן ההורית והמוסרית של האימהות החד-הוריות, ולכן תבעו מהן להיות אוטונומיות כלכלית (self-sufficiency) ולא להישען על קצבאות קיום (Breitkreuz & Williamson, 2012; Korteweg, 2003). האידיאולוגיה הניאו-ליברלית שקנתה לה אחיזה רחבה בישראל, בעיקר משנות ה-80 של המאה ה-20, חוללה שינויים בחוזה האזרחי בין המדינה לאזרחיה. אחד מהם היה הטמעת המודל של **אזרחות שוק**, האומר שעצמאות כלכלית היא מפתח להשתתפות חברתית ואזרחית, כמודל אזרחי ראוי (Breitkreuz, 2005). גישה זו מעמיסה על כתפי האזרחים את ההגנה מפני סיכונים חברתיים ואת ניסיונות ההתמודדות עם האי-שוויון המעמדי (הלמן, 2013; Korteweg, 2003).

במאמר זה ביקשתי לנתח את תפיסותיהן של אימהות חד-הוריות בישראל באשר למאפייניה של אימהות מוסרית ונאותה, כלומר אימהות לגיטימית בעיניהן ומבחינת הנראות שלה בזירה הציבורית. הניתוח מבוסס על מרואיינות שהשתתפו בתוכנית **אשת חיל** – תוכנית **מרווחה לעבודה** לא-מנדטורית, שנועדה להעמיק את שילובן של אימהות מקבוצות מוחלשות בשוק העבודה. התמקדתי בשני צירים מרכזיים: רמת המקרו – תביעת המדיניות לאוטונומיה אישית ולעבודה בשכר כעניין מוסרי; רמת המיקרו – האופנים שבהם מפנימות האימהות את תביעת המדיניות ומהי אימהות טובה בעיניהן. תוכנית **אשת חיל** מיועדת לאימהות חד-הוריות ונשואות. מאמר זה עוסק רק באימהות חד-הוריות. ברוב המקרים הן מועסקות בשכר נמוך ובעבודות פוגעניות. רוב משתתפות המחקר סובלות מפגיעות רבת ערוצים: מעמד חברתי-כלכלי-אתני מוחלש, מגורים בפריפריה, עמידה בראש משפחה חד-הורית, שכר נמוך, מיעוט הזדמנויות תעסוקתיות ואף עוני. על רקע זה חשוב לבחון את הדרישה מהן לאוטונומיה כלכלית.

לצורך המחקר נערכו ראיונות עומק מובנים למחצה עם 62 אימהות חד-הוריות המשתתפות בתוכנית **אשת חיל**, אחת מתוכניות **מרווחה לעבודה** המיועדות לשלב בשוק העבודה בשכר אימהות מקבוצות אתניות מסוימות או להעמיק את שילובן של האימהות המצויות כבר בתוכן. אלה היו השאלות שיצאנו עמן לדרך: (1) באילו דרכים ותנאים מאמצות אימהות חד-הוריות המשתתפות בתוכנית **אשת חיל** את תביעת המדיניות לאוטונומיה כלכלית ול**אזרחות שוק**? (2) מהי אימהות טובה בעיני המשתתפות בתוכנית?

חידושו של המאמר נעוץ בניתוח של רמת המקרו – תביעות המדיניות – ורמת המיקרו – תפיסות האימהות את המדיניות ותגובתן ביחס אליה – תוך בחינת הפריזמה המרכבת של התמקחות האימהות עם תביעות המדיניות, פרשנותן לאימהות טובה והפעולה שהן נוקטות בעקבותיה.

חקיקת הרווחה הישראלית הנוגעת למשפחות חד-הוריות

ישראל נמנית עם קבוצת מדינות שנוהג בהן משטר רווחה ים-תיכוני, המתאפיין ברמת משפחתיות גבוהה, כלומר שיעור נישואין גבוה ושיעור נמוך יחסית של משפחות חד-הוריות, השפעה של הדת על חקיקת הרווחה וסיכון גבוה לעוני (Gal, 2010). ישראל נחשבת מדינה משפחתית: שיעורי נישואין וילודה גבוהים ושיעור גירושין נמוך (יזרעאלי, 2001; כץ ופרס, 1996; Fogiel-Bijaoui, 2002). זאת ועוד, ישראל מאופיינת במדיניות פרו-נטליסטית (Hashiloni-Dolev, 2006). שיעור הילודה בה הוא הגבוה במדינות ה-OECD – 3.08 ילדים בממוצע לעומת 1.68, ממוצע ה-OECD (OECD, 2017a). שיעור המשפחות החד-הוריות בישראל עומד על 11% מכלל המשפחות עם ילדים מתחת לגיל 18 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2018), בעוד ממוצע ה-OECD עומד על 17.2% (OECD, 2017b). בראש 87% מהמשפחות החד-הוריות עומדות נשים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2018). שיעור העוני בקרב משפחות חד-הוריות עמד בשנת 2017 על 24.4% (אנדבלד, גוטליב, הלר וכראדי, 2018).

אימהות בישראל היא כרטיס כניסה לאזרחות הישראלית (ברקוביץ', 2001), אבל התפתחות חקיקת הרווחה הישראלית מלמדת שהדאגה למימושן של מטרות לאומיות-דמוגרפיות עמדה לפני החלת שוויון מגדרי או העמקתו (Ajzenstadt & Gal, 2001; Herbst & Benjamin, 2012). חוק משפחות חד-הוריות עיגן את זכותן של אימהות חד-הוריות עניות לטפל בילדיהן על-ידי שינויים בחוק הבטחת הכנסה (הרבסט, 2009; Helman, 2011). חקיקת הרווחה הישראלית הנוגעת למשפחות חד-הוריות כוננה מדיניות שאמנם העניקה להן מעמד משפטי, וזכויותיהן אף הוגדרו במסגרת מגוון חוקים, אבל היו אלה זכויות סלקטיביות שעוגנו בתוכניות השונות, והזכאות לרוב הקצבאות נכרכה במבחני הכנסות ותעסוקה. זאת ועוד, מדיניות זו לא העמידה מערך אוניברסלי שיספק לכל ילד הגנה מפני פגיעות השוק החופשי, ללא קשר למעמדו המשפחתי של ההורה, אלא התמקדה בניסיון לצמצם עוני (הרבסט, 2009, 2011).

בתחילת העשור הראשון של המאה ה-21 קוצצו בהדות קצבאות מרכזיות למשפחות בכלל ולמשפחות פגיעות לעוני בפרט, ובהן קצבאות ילדים, קצבאות מזונות (הבטחת תשלום) וקצבאות הבטחה הכנסה (דורון, 2005; Herbst, 2013). קיצוצים אלה לוו בדה-לגיטימציה של משפחות פגיעות לעוני בכלל ומשפחות חד-הוריות בפרט ובתיוגן השלילי (Ajzenstadt, 2009; Herbst, 2013). יתרה מזאת, מדיניות זו אף העלתה את ה"קנס" על עבודה לאימהות בכלל ולאימהות גרושות המשתכרות שכר נמוך בפרט (Herbst & Kaplan, 2016). בין השנים 2003-2016 (עת הסתיים מחקר זה) חלה ירידה חדה במספר המשפחות החד-הוריות המקבלות קצבאות הבטחת הכנסה ובמספר המשפחות החד-הוריות המקבלות קצבאות מזונות (הבטחת תשלום), 53%-ו-36% בהתאמה (המוסד לביטוח לאומי, 2017).

שיעור התעסוקה של אימהות חד-הוריות עמד בשנת 2018 על 90%, לעומת 65% אצל אימהות נשואות (המוסד לביטוח לאומי, 2019). מחקר ותיק יותר העלה שהכנסתן העיקרית של אימהות חד-הוריות בישראל, בהשוואה למדינות אחרות, מבוססת על עבודה (שטייר, 2010).

במהלך העשור הראשון של המאה ה-21 יושמו לראשונה תוכניות שונות של **מרווחה לעבודה**, שנועדו להחליף את הקצבאות בהשתלבות מקבליהן בשוק העבודה (אחדות, 2010; בניש, 2008, 2009; גל, 2007; הלמן, 2013; Maron & Helman, 2017). תוכנית **אשת חיל** מבקשת לסייע לאימהות מקבוצות אתניות שונות ברחבי הארץ להשתלב בתעסוקה, אבל אין היא כופה עליהן לעשות זאת ואינה שוללת קצבאות על אי-השתתפות (ירון-אמביה, 2011).

תהליכי השינוי המוסדיים שהתחוללו ומתחוללים בחברה הישראלית כוללים מעבר מחוזה אזרחי שהבטיח את מחויבות המדינה לתמיכה בגידול הילדים לחוזה אזרחי המתבסס על אינדיבידואליזם, אוטונומיה כלכלית וקיום עצמאי. תהליכים אלה הפכו את האימהות בישראל ל"אימהות מופרטת" – המדינה שמטה את אחריותה על התמיכה בטיפול בילדים, ומטבע הדברים היא מוטלת על האימהות (על ההורה המטפל) (לביא, פוגל-ביז'אוי ובנימין, 2018).

אימהות בעוני העובדות בעבודות פוגעניות

אימהות בעוני נמצאות במאבקי הישרדות יומיומיים. הן חוות את החסר ככאב אי היכולת להעניק לילדיהן כפי צורכיהם. העוני משתקף מבחינתן, לא רק במדדים חומריים צרים, אלא בקשת רחבה של חוויות ומאבקי הישרדות. הן גאות ביכולתן "להסתדר" ובכוננותן להתמודד עם המציאות הקשה (סמבול ובנימין, 2006). הן מבקשות לפרנס את ילדיהן בכוחות עצמן ולא רוצות להיות תלויות באחרים, אבל בה בעת מעדיפות בבירור את טובת ילדיהן על פני הפרנסה (קרומר-נבו, 2006).

לביא ועופר (Lavee & Offer, 2012) מצאו במחקרן שאימהות עניות בישראל מחזיקות בעמדות ברוח השיח הניאו-ליברלי. אימהות אלה נצמדו בעקיבות לרעיון של אזרחות שוק, וכך הצליחו מבחינתן להשיג עזרה של ממש מהרשת האישית שלהן ובה בעת לשמר דימוי עצמי של נשים ראויות ומוסריות. עוד הן מצאו שנשים שמסיבות שונות לא יכלו לאמץ השקפה אידיאולוגית זו תפסו עצמן כחדלות אישים וסבלו ממתח רב. החשש מדחייה הקשה עליהן לבקש תמיכה מקרובי משפחה, ובסופו של דבר הוביל אותן לוותר ולסגת מהרשת החברתית שלהן. במחקר אחר מצאה לביא (Lavee, 2016) שאין סתירה בין אימהות טובה ומוסרית לאידיאולוגיה הניאו-ליברלית; לחלופין, אימהות כזו משקפת הצטלבות בין ניאו-ליברליזם לאימהות אינטנסיבית. זאת ועוד, תכליתה של אימהות אינטנסיבית בעידן הניאו-

ליברלי היא התמסרות לילדים המגלמת בתוכה דאגה לביטחונם כך שימצאו בבוא העת את מקומם בחברה (לביא, 2018). ממצא זה תקף במיוחד לאימהות מקבוצות מיעוט, לנשים פלסטיניות אזרחיות ישראל ולנשים יוצאות ברית המועצות לשעבר. מחקר על אימהות שנמנו עם קבוצות אלה ועבדו בניקיון העלה, שבעצם היכולת להשיג תנאי קיום שיאפשרו לילדיהן עתיד בטוח יותר הן ראו כלי התמודדות עם תנאי עבודה פוגעניים ומשפילים (Bernstein, Benjamin, & Motzafi-Haller, 2011). זאת ועוד, אימהות פלסטיניות אזרחיות ישראל טוענות את מוסד האימהות במשמעויות חדשות, כשהן מנהלות משא ומתן עם הקהילה ועם המשפחה על אימהותן ומחוללות בה שינויים (כרכבי-סבאח, 2017; מלר, 2017; Meler, 2015).

תוכניות מרווחה לעבודה ואימהות

במדינות רבות אימהות חזד-הוריות מצויות במוקד עיצובה של מדיניות, במיוחד בהקשר של מניעת קצבאות קיום או קיצוצן והעמקת שילובן בתעסוקה. כך בארצות ברית (Korteweg, 2003, 2006; Woodward, 2008), בבריטניה (Millar & Ridge, 2009) ובמדינות אחרות באירופה (Korteweg, 2006). תהליכים אלה קורים בשל הטמעת האידאולוגיה הניאו-ליברלית וההתעלמות מעבודת הטיפול המוטלת בעיקר על כתפיהן (Orloff, 2001). המחקר הפמיניסטי על תוכניות מרווחה לעבודה העלה שברוב המקרים השתלבו אימהות במשרות פוגעניות שהשכר עליהן נמוך והן מחייבות שעות עבודה לא שגרתיות, ועל כן קשה לשלבן עם עבודת הטיפול. תעסוקת האימהות התאפיינה בדלת מסתובבת – כניסות ויציאות חוזרות ונשנות משוק העבודה בשכר ועל פי רוב העסקה ללא ביטחון תעסוקתי (Breitkreuz & Williamson, 2012; Dodson, 2013; Millar & Ridge, 2009). האימהות חוו עוני כלכלי ומחסור בזמן שגרעו מיכולת הטיפול שלהן בילדיהן (Albelda, 2011). רבות מהן נותרו בעוניין, גם אחרי שהשתלבו בשוק העבודה (Albelda, 2011; Bashevkin, 2002; Breitkreuz & Williamson, 2012; Morgen, Acker, & Weigt, 2010).

מחקרים שנערכו במדינות שונות על תוכניות מרווחה לעבודה העלו ממצאים חשובים על הקשר בין עבודת האימהות לעבודה בשכר. חלק מהמשתתפות בתוכניות אלה בארצות הברית הבהירו שהן נוטלות על עצמן אחריות אזרחית, בדמות אוטונומיה כלכלית ועבודה בשכר, ואחריות הורית, בשמשן דוגמה לילדיהן, ואף טענו שאימהות אינן צריכות להישען על קצבאות (Woodward, 2008). ואולם אימהות שהשתתפו במחקר אחר בארצות הברית הדגישו שעבודה בשכר לא בכל מחיר ולא על חשבון צורכי הילדים. אימהות אלה ראו באימהותיהן שלהן מקום בטוח להשגחה על ילדיהן ולטיפוחם (Manoogian, Jurich, 2015; Sano, & Ko, 2015).

מחקר השוואתי על משתתפות בתוכניות **מרווחה לעבודה** בארצות הברית ובהולנד העלה הבדלים בולטים בין המדינות. אלה נבעו לדברי החוקרת מהאופן השונה שבו הוטמעו בכל אחת מהמדינות זכויות הרווחה והטיפול בילדים. אופן הטמעת הזכויות השפיע על קבלת שיח האוטונומיה הכלכלית או על דחייתו וקריאת תיגר עליו (Korteweg, 2006). בקנדה הגיבו האימהות באופנים שונים. חלק התנגדו ללחץ של התוכניות לצאת בכל מחיר מהרווחה ולקבל כל עבודה, אבל הסכימו שהפתרון הנכון להן לטווח הארוך הוא השכלה ולא קצבאות קיום. אחרות התנגדו לרעיון העבודה בכל מחיר, אבל לא דחו לגמרי את הכוונה לעבוד בשכר והסכימו שלעתים זה לגיטימי לדחוף אנשים לצאת ממעגל הרווחה. עם זאת הן הדגישו את אחריותן כאימהות לגדל את ילדיהן בצורה נאותה (Pulkingham et al., 2010). בכריטיניה ערכו מחקר ייחודי שבו ראינו אימהות חד-הוריות שהשתלבו בתעסוקה, בעקבות תוכניות **מרווחה לעבודה**, כמו גם את ילדיהן. האימהות דיווחו שקשה להן להעניק לילדיהן טיפול הולם ובה בעת לעבוד מחוץ לבית. הילדים הציגו תמונה מעניינת: הם הוקירו את האפשרויות הכלכליות הטמונות בעבודה בשכר, ועקב כך אף סייעו לאימהות, אבל הם דיווחו על תנאים קשים בצהרונים (Millar & Ridge, 2009).

תוכניות **מרווחה לעבודה**, הדוגלות באזרחות פעילה ובאוטונומיה כלכלית, תובעות מכל מבוגר להיות "אחראי" ולא לתבוע קצבאות קיום (Breitkreuz & Williamson, 2012). התביעה לעצמאות כלכלית לא מבחינה בין המגדרים, אבל בדרך כלל נטל הטיפול נופל על האימהות (Hobson, Lewis, & Siim, 2002). המדיניות הניאו-ליברלית מחזקת את מודל אזרחות השוק האומר שתעסוקה פירושה עצמאות, ועצמאות היא אזרחות טובה (Breitkreuz, 2005). עבודה בשכר מוצגת כאחריות אזרחית ראשונה במעלה, דרך מרכזית למנוע עוני ולהתחבר לחברה הרחבה ומודל התנהלות הולם לילדים (Williams, 2001). אלא שמדיניות האזרחות הפעילה מתעלמת מהאחריות ההורית לעבודת הטיפול ועושה דה-לגיטימציה לאימהות עניות (Korteweg, 2003).

אימהות נכונה ומחויבת לילדים

מחקרים שונים ביקשו לבחון איך אימהות רואות אימהות נכונה ומחויבת. אחד המחקרים החשובים על אימהות במאה ה-20 מצא ש"אימהות טובה ומוסרית" היא "אימהות אינטנסיבית" (Hays, 1996); כלומר: אימהות אמורות להיות המטפלות העיקריות בילדיהן ולהשקיע בגידולם ובטיפול בהם זמן ומשאבים רבים. תמונת מראה של דגם זה היא "אימהות אקסטנסיבית" כביטוי של אימהות טובה; כלומר: אימהות לוקחות חלק בשוק העבודה, ומבחינתן ההשתתפות בו נועדה לא רק לספק את צורכי המשפחה, אלא גם מאפשרת להן "להתאורר" ממשימות הטיפול, משפיעה לחיוב על תפיסתן העצמית ומשרה תחושת נוחות הכרוכה בעצמאות כלכלית (Christopher, 2012).

התביעה לאימהות אינטנסיבית עולה בקנה אחד עם יכולותיהן הכלכליות של אימהות נשואות ממעמד הביניים, היכולות להשקיע בילדיהן משאבי זמן וכסף רבים. ואולם אימהות עניות, והחזד-הוריות שבהן במיוחד, נקרעות בין שתי מחויבויות עיקריות: המחויבות למשפחה התובעת מהן "להיות שם" בשביל ילדיהן והמחויבות לעבודה התובעת מהן להיות מודל של אִם מפרנסת, אחראית ועצמאית (Hennessy, 2009).

אף שמודל האימהות האינטנסיבית מתאים לנשים נשואות ממעמד הביניים, נמצא שאימהות ממעמד נמוך, הסובלות מאפליה אתנית, נכנעות לתביעה כלפיהן לאמץ מודל זה (Elliott, Powell, & Brenton, 2015). כדי להתרחק מהתיוג השלילי האמריקני של אִם המקבלת קצבאות קיום (welfare mom), אימהות חזד-הוריות עניות מאמצות נרטיב תרבותי של אימהות ממעמד הביניים. אם טובה בעיניהן שמה את ילדיה במקום הראשון, משקיעה בהם משאבי זמן וכסף ושומרת עליהם מסכנות סביבתיות (לעתים בשל מגורים בסביבה של מכורים לאלכוהול, סמים והתנהגות עבריינית) (McCormack, 2005). במחקר אחר נמצא שאימהות אפרו-אמריקניות חזד-הוריות עניות מאמינות שאימא טובה צריכה להקריב למען ילדיה, ללמד אותם להיות עצמאים ולהגן עליהם גם במחיר פגיעה בעצמן, אפילו עד כדי סחר בגופן שלהן (Elliott et al., 2015). הרצון של אימהות להגן על ילדיהן, להפוך אותם לאזרחים מוסריים ועצמאים כלכלית ולהטביע בהם את התחושה שחושבים עליהם ומעריכים אותם נמצא במחקר אחר על משתתפות בתוכניות מרווחה לעבודה (Manoogian et al., 2015).

האימהות הדגישו את מרכזיות זהותן האימהית, ואמרו שאף שהחברה מבקרת את ילדיהן על כל סטייה מהנורמה, בעיניהן הם ילדים טובים (Elliott et al., 2015). הן ראו בסבתות או באימהות אחרות במשפחה המורחבת דמויות ראויות לטפל בילדיהן, כשהן נעדרות מהבית (Elliott et al., 2015; Manoogian et al., 2015). במחקר אחר הוגדר הטיפול בידי אימהות קרובות משפחה כ-other-mothers (Collins, 2000). עוד הרחבה של גבולות האימהות תיארו ארנרייך והוכשילד (2006); הן התייחסו לאהבה שאימהות מהגרות עבודה מעניקות לילדים שהן מטפלות בהם כהרחבת האהבה מחוץ לגבולות משפחתן שלהן. סער (Sa'ar, 2016) הציעה נקודת מבט פמיניסטית האומרת שנטייה זו אצל אימהות חזד-הוריות עניות, המדברות במסגרת עבודתן "אתיקה של אהבה", אף מעמיקה את שתיקת השיח הציבורי בנוגע לתרומתן החברתית-הכלכלית.

במחקר זה בחנתי שתי נקודות מבט מצטלבות: הפרשנות שאימהות חזד-הוריות מעניקות לתביעות המדיניות (Korteweg, 2006; Woodward, 2008); תפיסות של אימהות חזד-הוריות בדבר אימהות טובה ומוסרית, המושפעות מתרבות, מנורמות ומתפיסות עולם (Elliott et al., 2015; Hays, 1996; Hennessy, 2009; McCormack, 2005).

תוכנית אשת חיל

תוכנית **אשת חיל** – חקר המקרה המתואר במאמר זה – היא אחת מתוכניות עידוד התעסוקה שהונהגו בישראל, כדי להעמיק את שילובן בשוק העבודה של אוכלוסיות ששיעור השתתפותן בו היה נמוך. התוכנית מיועדת לאימהות לילדים מחברות הנחשבות מסורתיות, החיות בעוני, מעוטות השכלה, ללא תעסוקה או בתעסוקה חלקית. במקור היא נועדה לאימהות יוצאות אתיופיה, ובהמשך צורפו אליה קבוצות אחרות, כמו יוצאות ברית המועצות לשעבר (במיוחד יוצאות קווקז, בוכרה ואזרבייז'אן), אימהות פלסטיניות אזרחיות ישראל וכן אימהות מהפריפריה, רובן ממוצא מזרחי. היא ממומנת ומופעלת בידי משרד הרווחה והשירותים החברתיים, בשיתוף פעולה עם ג'וינט-תבת והרשויות המקומיות (חסן-דאהר וקינג, 2013; סטרקוב ובר-און, 2007).

יש לציין שאף שניתן לשייכה למשפחת תוכניות **מרווחה לעבודה**, אין באשת חיל מרכיב מנדטורי המעוגן בחקיקה. כלומר: המשתתפות מגיעות מרצונן, ולכן, בשונה מתוכניות קלאסיות כמו **מהל"ב ואורות לתעסוקה** שנסגרו זה מכבר או **מעגלי תעסוקה** הנוכחית, גם לא מופעלת עליהן כל סנקציה כמו שלילת גמלאות בגין אי התייצבות (ראו בניש, 2008; גל, 2007).

למודל ההפעלה של תוכנית **אשת חיל** מספר שלבים: (1) איתור יישוב שיש בו פוטנציאל להקים קבוצה; (2) איתור מועמדות והקמת הקבוצה; (3) סדנאות הכנה לקראת יציאה לעבודה; (4) שילוב אישי בעבודה; (5) תמיכה בנשים עובדות בשכר וליווי אישי וקבוצתי שלהן; (6) קידום תעסוקתי אישי וחברתי (ירון-אמביה, 2011). התוכנית פועלת ברמת היישוב מתוך תפיסה של רגישות תרבותית. רכזות כל הקבוצות, למעט בודדות, נמנות עם הקבוצה האתנית של המשתתפות (ירון-אמביה, 2011; לוי-רוזליס ובר-און, 2001; סטרקוב ובר-און, 2007). התוכנית מחולקת לפי קבוצות הגרות ביישובים שבהם ניתן להקים קבוצת משתתפות הנמנות עם אחת מארבע הקבוצות האתניות שהתוכנית מיועדת להן. אימהות מהקבוצות המשתתפות בתוכנית סובלות מפגיעות רב-ממדית ועקב כך חוות הדרה ולעתים אף דה-לגיטימציה. לצומתי ההדרה המרכזיים – מגדר, עוני, מגורים בפריפריה, מיעוט הזדמנויות תעסוקה – מתנקזות קבוצות אתנו-לאומיות מוחלשות וגם אימהות חד-הורית.

מחקר שערכו לוי ודויטש (2014) על התוכנית מצא ששכרן הממוצע של משתתפותיה היה זעום: ב-2012 עמד שכרן הממוצע של הנשים הערביות על 1,730 ש"ח לחודש, של יוצאות אתיופיה על 2,560 ש"ח ושל יהודיות ותיקות על 2,630 ש"ח. מחקר אחר שבחן את מידת ההתמדה והקידום בתוכנית **אשת חיל** ובתוכניות אחרות העלה ששכר משתתפותיה עלה אך מעט בהשוואה לנקודת הפתיחה ושרובן השתכרו מתחת לשכר המינימום החודשי, כי חלקן עבדו במשרות חלקיות, וגם אלה שעבדו בהיקף של משרה מלאה קיבלו שכר שעתי שלא כלל סופי שבוע וחגים, ולכן לא הצליחו להגיע לשכר חודשי שעתי. שכרן הנמוך נבע מאופן העסקתן ומאופי המשרות שהיו פתוחות לפניהן: מחציתן ויותר עבדו כמטפלות בקשישים

ובילדים, כפקידות וכמזכירות בתחומים שונים וכן כמוכרות בחנויות ובשיווק בטלפון (שחר, 2012).

שיטה

מאמר זה מתאר חלק מפרויקט מחקר רחב היקף, שכלל ראיונות עם 105 אימהות, המשתתפות בתוכנית **אשת חיל**, 62 מהן אימהות חד-הוריות ו-43 אימהות נשואות, ועם 20 רכוזות. הראיונות נערכו על פני שלוש שנים וחצי, בין נובמבר 2011 ליולי 2015.

אוכלוסיית המחקר, איתור המראיינות ומיקום הראיונות

במאמר התמקדתי באימהות החד-הוריות שלקחו חלק במחקר. המראיינות אותרו בתהליך מדורג: תחילה פניתי למנהלת התוכנית שסימנה את הקבוצות שניתן לפנות למשתתפות בהן. לאחר מכן פניתי לרכוזות האזוריות שקבעו קבוצות שבהן מתאים לערוך ראיונות אישיים. אז פנו הרכוזות היישוביות לאימהות בזמן מפגש קבוצתי, תיארו את המחקר ושאלו את הנשים מי מהן מוכנה לקחת חלק במחקר. הראיונות נערכו במקומות שהתאימו למראיינות – בבתיהן בעיקר, במקומות עבודתן וגם במשרדי הרשויות המקומיות.

את רוב הראיונות ערכתי אני (המחברת), ואת השאר ערכו עוזרות מחקר. כל מראיינת הציגה את עצמה באופן אישי, תיארה את המחקר והבטיחה למראיינת סודיות ואנונימיות (ראו Monroe & Tiller, 2001). רוב הראיונות התנהלו בעברית, אחדים באמהרית, ברוסית או ערבית, בהתאם לבקשת המראיינות, ותורגמו לעברית לצורכי הניתוח.

כלי המחקר

כלי המחקר היה ריאיון אישי מובנה למחצה. הריאיון סיפק גישה להקשרים התרבותיים של חוויות הנשים, עמדותיהן, דעותיהן והתנהגותן, ואפשר להבין את המשמעות של הקשרים אלה בעולמן (שקדי, 2010; Charmaz, 2014). הוא עסק במשמעות האימהות דרך החוויה של המראיינות, בפרקטיקות יומיומיות הקשורות בשילוב של טיפול שאיננו בשכר לעבודה בשכר ובמשמעותה של העבודה בשכר מבחינתן. דרך השאלות חשפו המראיינות את סיפורן, את משמעותו ואת עמדותיהן ודעותיהן בנושא, כשסופק להן המרחב הדרוש להבנות את תשובותיהן בדרכן ובשפתן שלהן.

האפיסטמולוגיה של נקודת המבט הפמיניסטית (feminist standpoint epistemology) אומרת שהפעולות היומיומיות נובעות ממבני כוח של הזדמנויות ואילוצים חומריים, ותפיסותיהם של נשים ואנשים נובעות מהיררכיית מבני כוח אלה. על פי אפיסטמולוגיה זו הבנת המציאות דרך עיני הסובייקטים הפועלים בתוכה היא תנאי להבנת מבני הכוח והפעולה

הפמיניסטית של ההיחלצות מכבליהם (הקר, לביא-אג'אי וקרומר-נבו, 2014). כך ההתייחסות למרואיינות ולחומרי הריאיון וניתוחם מבוססים על גישה המודעת למבני כוח אלה.

השאלות שנשאלו המרואיינות היו קשורות לעולמות התוכן של אימהות ותעסוקה בשכר. להלן מספר שאלות לדוגמה: (1) האם תוכלי לספר לי איזו אימא את בעינייך, ומה זה להיות אימא עבורך? (2) באילו התמודדויות את נתקלת ביומיום עם חוויית גידול הילדים והתעסוקה? האם תוכלי לספר עליהן? (3) איך מקבלים ילדייך את היותך אם עובדת או אם המשולבת בתוכנית אשת חיל? (4) האם את רואה בעבודתך פתח לעתיד טוב יותר לך ולילדייך?

ניתוח הנתונים

הראיונות הוקלטו ותומללו. כל השמות בדויים. החומרים נותחו באופן תמטי (לשיטת ניתוח זו ראו Charmaz, 2014). שיטת ניתוח התמות מבוססת על חשיפת יחסים אינדוקטיביים בין יחידות משמעות שונות העולות מהראיונות. את הניתוח הקדימה קריאה שיטתית חוזרת ונשנית של הראיונות, עד שאותרו מספר יחידות משמעות שיצרו את התמות המרכזיות (Lieblich, Tuval-Mashiach, & Zilber, 1998). דרך קריאה זו אפשרה לזהות את הקשרים בין חוויות היומיום של משתתפות המחקר לבין התהליכים שקרו בתוכנית (ראו Breitreuz & Williamson, 2012).

ממצאים

המצאים להלן מלמדים איך האימהות תופסות אימהות טובה, כשרובן חיות בעוני ונתונות בתנאי העסקה פוגעניים: עבודות נמוכות שכר, משרות חלקיות שלא מרצון והעדר ביטחון תעסוקתי (נתונים על מאפייניהן ועל מאפייני תעסוקתן מופיעים בלוחות 1 ו-2 בנספח). למרות זאת מונחת על כתפיהן חובת ההוכחה – תובעים מהן להיות אימהות טובות ובה בעת להיות עצמאיות כלכלית לא להידרש לקצבאות קיום. ניתוח הממצאים העלה שלוש תמות: (1) כניעה לצד מחאה – תעסוקת אימהות וההפקרה הניאו-ליברלית של הטיפול; האימהות מקבלות את תביעת המדיניות להשתתף בשוק העבודה בשכר ולרכוש עצמאות כלכלית, אך הן מעלות את הקושי להתמודד עם המחיר שילדיהן משלמים על כך לדעתן, במיוחד לאור היותן חד-הוריות. (2) מתיחת גבולות והגמשתם – מרכזיות המחויבות ההורית; אימהות בוחרות בדרך ביניים – משתלבות בשוק העבודה, אך מחפשות עבודה שתאפשר להן מרחק מאוזן מילדיהן, כדי לאפשר השגחה הולמת עליהם ולשמש כמודל תפקידי של מפרנסת. (3) עבודת האהבה וההתמקחות עם השיח הניאו-ליברלי – התפקיד הטיפולי-האימהי יוצא

מהבית לזירת העבודה בשכר; כלומר: אימהות משתלבות בשוק העבודה בתפקידי טיפול שונים, תוך התמקחות עם השיח הניאו-ליברלי על ערכים של טיפול.

כניעה לצד מחאה: תעסוקת אימהות וההפקרה הניאו-ליברלית של הטיפול

מתפיסות האימהות החד-הוריות במחקר זה עולה שהן מאמינות מאוד בחשיבות העבודה בשכר. יחד עם זאת הן מדגישות את היותן חד-הוריות, ולכן מוגבלות מבחינת סוגי העבודות ושעות העבודה, כי עליהן לשמור על שגרת היומיום של הילדים ועל ביטחונם, כשרוב המטלות ההוריות נופלות עליהן. כך למשל סיפרה מורן שאימהות אומרת מבחינתה שאין היא יכולה לקחת כל עבודה ובכל מחיר. היא לא יכולה להקריב את צורכי הילדים על מזבח העבודה בשכר:

קשה מאוד, מאוד קשה. רוב העבודות שיש, נגיד חנויות וסופרים, זה הכול משמרות. משמרות זה סיפור. אני מכירה את הילדים שלי. ביום שאני, למשל, היום אחר הצהריים יש לי סדנה. ביום שאני לא איתם הם עושים מה שבא להם. הם לא מכינים שיעורים, הולכים לישון מאוחר. [...] אני אומרת: מי שיכולה לעבוד, ויש לה אפשרות, שתצא. אני כרגע מרגישה שאני לא יכולה לשלב גם את זה וגם את זה. מישוהו חייב ליפול פה באמצע, ואני לא רוצה שהילדים שלי יהיו קורבן. זהו, זה מה שאני אומרת, ואני שלמה עם זה (מורן, יוצאת אתיופיה, גרושה, אימא לחמישה ילדים, לא עובדת בשכר).

מורן הדגישה שהיא חולקת על תביעות המדיניות. בדבריה היא תיארה מה קרה כשהילדים נותרו ללא השגחה ואת אי הסכמתה למחיר הכרוך בכך. בשלב זה של חייה היא העדיפה את המחויבות המשפחתית (Hennessy, 2009) על התעסוקתית. ילדים לתפיסתה ראויים לטיפול הורי הולם, ומחיר אי הימצאותה עמם גבוה ממחיר הקיום מתקציב זעום. לשאלתי איך היא מתמודדת עם מצבה הכלכלי ענתה: "מתגלגלים. דחוק, אבל מסתדרים." השיח של האימהות המשתתפות בתוכנית התמקד גם בתחושה הקשה של אלה שאמנם משתלבות בשוק העבודה, אבל אינן מרוצות מהשלכות היעדרותן מהבית על ילדיהן. הן נקרעות בין צורכי הילדים לבין תביעת המדיניות לעצמאות כלכלית, שהן מקבלות אותה כתביעה מוסרית (Korteweg, 2003; Woodward, 2008). מבחינתן אין הן יכולות למלא את תביעת המדיניות ובה בעת לממש את המודל האימהי המסור כפי שהן רואות אותו:

הם באמת... הם המון שעות לבד גם. את מבינה? המון שעות לבד. הקטן שלי בגן חובה, הגדול בכיתה ט'. הוא לוקח. אם לא הוא, שיהיה בריא, הגדול, אני מסבירה לו: "בשביל לתת לכם חיים באמת טובים אני חייבת לעבוד. מה שאבא משלם מזונות זה לא מספיק, זה לא מספיק לכלום. ואני כן רוצה לתת לכם. אבל יש לזה מחיר." מצד

אחד ממש כואב לי. המון פעמים כשבאתי לאשת חיל דווקא התפרצתי ובכיתי כזה, ואני אומרת: "לעזאזל, רציתי עבודה עם משכורת שהייתי רוצה, השגתי. אבל מה עם הילדים שלי? מה?" זה בא על חשבונם, כאילו, את יודעת. זה לא צריך להיות על חשבונם. הקטן שלי שכל כך חיכיתי לו המון שנים שהוא יגיע לעולם, אני אומרת, לא מגיע לו, לא מגיע לו (ג'ינה, עולה מאוזבקיסטן, גרושה, אם לשני ילדים, מנהלת חשבונות).

כפי שהמחישה ג'ינה, לאימהות האלה אין די משאבי זמן וכסף (Breitkreuz, 2005), שיאפשרו להן לגדל את ילדיהן כפי שהיו מבקשות. אם כן, ג'ינה צייתה לעיקרון של תוכניות מרווחה לעבודה, האומר שעליה לצאת לעבוד גם על חשבון משימת האימהות החד-הורית, אך ביטאה בדבריה את אי הסכמתה העמוקה איתו. היא הצרה על כך שילדיה לא קיבלו את הטיפול הראוי בעיניה. היא חשה שהיא והם שילמו על כך מחיר כבד ושאין הלימה בין תפיסותיה בנוגע לאימהות טובה ומוסרית לבין תביעות המציאות ממנה.

גם סמירה קיבלה על עצמה את תביעת המדיניות ובה בעת כאבה על כך שלא יכלה להתמודד עם צורכי הילדים ולמלא את תפקידה ב"חווה" האימהות:

יש כמה קשיים בשילוב בין העבודה לבין הבית, שכל הזמן הילדים שלי רוצים אותי קרוב. הבן הבכור הוא בגיל ההתבגרות עכשיו. הוא כל הזמן רוצה שאני אשמע אותו. יש לו את הבעיות משלו, הוא רוצה מישוהו להדריך אותו בכיוון הנכון, מה כן, מה לא, מה טוב ומה רע. והבת הקטנה שלי מאוד תלויה בי גם היא. היא בכיתה א' בשנה הזאת, רוצה להיות קרובה אליי (סמירה, פלסטינית אזרחית ישראל, פרודה, אימא לשלושה ילדים, מלווה בהסעות לילדים עם מוגבלויות ואם בית).

כאבה של סמירה והקושי שלה לתת מענה לצרכים של ילדיה מלמד, שאף שהמרואיינות החליטו לקחת על עצמן את תפקיד המפרנסות, הן חוו מצוקה חריפה לנוכח המחיר ששילמו הילדים. גם סיפורה של שושן להלן מעיד שהיא אמנם נטלה על עצמה להגן על הילד מעוני, אבל בה בעת ייסרה את עצמה על הדרך שבה מילאה את הדרישה לעצמאות כלכלית:

אני גמורה מבפנים, גמורה. נפשית אני גמורה. זה גרוע. אבל מה אני אעשה? איזה פתרון אני יכולה לתת? איך? אני לא יכולה... אני כאילו לא יכולה לתת לזה להיות יותר חזק ממני. אני לא יכולה. אני חייבת להביא פרנסה הביתה. שורה תחתונה זה מה יהיה לו לאכול, [...] זה מה אני שמה לו בצלחת בסוף היום. זה מה שמעניין אותי היום. כי כשאני הגעתי לפה למצב שלא היה לי אוכל שבועיים בבית, לא ידעתי מה זה כוס קפה, היינו אוכלים בקטנה בחוץ, ככה, את יודעת, לוקחת את הכסף, הייתי סופרת ואומרת: "יאללה, היום נאכל את זה, נתחלק. אני אשרוד." אני לא אגיע ליום הזה בחיים ויהי מה, לא יודעת מה יקרה. אני לא אגיע ליום הזה גם אם אני, סליחה על הביטוי, ואני בוטה ומגזימה גם, צריכה לעבוד בזנות בחוץ. אין מצב. אני בטוחה

שהוא כועס, אני בטוחה שרע לו, ואני בטוחה שהוא היה רוצה יותר את אימא. ואני בטוחה שזה פוגע לו בהרבה דברים. אבל אין מה לעשות. אבל מה אני יכולה לעשות? מתישהו הוא יבין. מתישהו הוא יבין. אין לי ברירה אחרת. אני לא יכולה לצאת למשרה של ארבע שעות, והעיקר שהוא לא יבעט. אני לא יודעת מה להגיד לך, לא. כאילו לא, אני לא מוצאת פתרון אחר (שושן, יהודייה ילידת ישראל, גרושה, אימא לילד, עוסקת במכירות).

מבחינת שושן המחיר ששילם בנה על היעדרותה היה כבד, אבל היא האמינה שהמשימה הראשונה שלה בסדר העדיפויות היא להגן עליו מפני רעב ועוני. המאבק על הקיום הבסיסי ביותר, כמו השגת מזון וקורת גג, מצמצם עד מאוד את יכולת הבחירה של אימהות בעוני, ולא פעם הן נקלעות למצב בלתי נסבל מבחינתן, אבל חשות שזה המיטב שהן יכולות לעשות באותו רגע. ניתן לומר שאף ששיעור התעסוקה של אימהות בישראל גבוה יחסית, גם בהשוואה בינלאומית (OECD, 2016), אימהות חד-הוריות עניות משלמות מחיר אישי כבד על שינויי המדיניות. חלקן העמידו מראה מול תמונת המדיניות המוצהרת ואמרו שלא בהכרח יסכימו למחיר שהיא גובה מהן ומילדיהן.

מתיחת גבולות והגמשתם: מרכזיות המחויבות ההורית

המרוויינות בקבוצה זו אמרו שהן מקבלות על עצמן את רעיון אזרחות השוק והעצמאות הכלכלית, אך בה בעת מייצרות התאמות בין צורכי המשפחה לשוק העבודה, כדי למזער ככל האפשר את הפגיעה בילדים. דבריה של נאג'ם להלן מדגימים זאת. היא סיפרה על מאמציה להיות אימא טובה ומוסרית לפי הדגם שראתה לנגד עיניה. היא מצאה דרך פרנסה שאפשרה לה להיות נוכחת יותר בבית. היא עבדה בשתי משרות שונות כדי לתת מענה, הן לצרכים הכלכליים שלה ושל בנה והן לצורכי הטיפול בו. בבקרים היא עבדה כסייעת במרפאת שיניים על בסיס שכר מינימום שעותי, כלומר לא משכורת חודשית, הכוללת גם חגים וסופי שבוע. אבל עבודה זו התאימה לה, כי היא אפשרה לה לקחת את הילד לגן בבוקר ולאסוף אותו אחר הצהריים. פעמיים בשבוע עבדה בערבים בקליניקה פרטית, שם היה השכר לשעה כפול, והילד נשאר בהשגחת אמה. היא אף שכרה דירה לידה, כדי לייעל את ההתנהלות. כך יצרו היא והסבתא מעין מודל "אימהות אינטנסיבית" (Hays, 1996):

עם העבודה אני דווקא... מהריאיון הראשון אמרתי שאני לא עובדת ימי שישי ואני לא עובדת ערב, כאילו. אני מעדיפה יותר בוקר. ואז היא אמרה שאי אפשר, כאילו צריך בין לבין שיהיה גם כן ערב ובוקר, כאילו בשווה כזה. אמרתי לה: "אז אני לא יכולה, ואני מוותרת." וככה דחפתי כמה שיותר על החברה. והאמת עם החברה הייתי די כזה אמיצה שהתקשרתי ל[מרפאת שיניים של אחת הקופות באזור מגוריה; עה"ד]. שם הסברתי את ה... כאילו, את התנאים שלי, שאני ככה אימא חד-הורית, שאני רוצה את המשרה שתתאים לי, המשרה שתתאים לי כמה שיותר. וככה הם

החליטו ככה לדבר איתם וככה יכולתי להשיג. אבל תמיד יש איזה משמרות. אז לי יש הרוב שתיים ערב בשבוע. לכן זה הגביל אותי עם ההורים. כאילו זה גם כן, אני חייבת להיות פה, כי קרוב לאימא. כשאני הולכת לעבודה, אז יש מישהו שישמור לי על הילד. וככה אני לא צריכה להרחיק אותו גם כן מהסביבה שלו וגם כן מהמשחקים שלו. אני לא יכולה לקחת את כל המשחקים לאימא (נאג'ם, פלסטינית אזרחית ישראל, פרודה, אימא לילד, סייעת לרופא שיניים).

סיפורה של אופירה היה מורכב יותר. אף שהייתה בוגרת אוניברסיטה, בהעדר סיוע מהוריה, נאלצה לעבוד בטיפול בקשישים דרך קבלן כוח אדם, כי לא מצאה עבודה שאפשרה לעבוד בשעות הבוקר והצהריים ולא בשעות הערב ולא יכלה לעמוד במחירים שהילדים היו צריכים לשלם:

התחלתי לעבוד באוגוסט בספרייה ברמת גן. הילדים כעסו עליי; זה היה זוועה. הם אמרו לי: "מה זה, אימא, את תלכי כל יום ככה, תלכי בשתיים בצהרים ותחזרי בשמונה בערב ואנחנו לא נראה אותך?" זו ספרייה ציבורית, והם רצו שאני אבוא כל יום אחר הצהריים. כן, הם לא היו מוכנים לתת לי את השעות של הבוקר, שזה ספרייה מרכזית שפתוחה כל היום, כי כבר היו אנשים שתפסו שם עמדות. ניסיתי את זה שבועיים ולא יכולתי, [...] אפילו שהרגשתי שמה בעננים. הריאיון היה כמו שצריך, קיבלו אותי לעבודה, האנשים היו מקסימים, אבל לא יכולתי עם התנאים האלה. חמישה ימים בשבוע אחר הצהריים שאני לא אהיה עם הילדים, שלא יהיה להם אוזן קשבת (אופירה, יהודייה ילידת ישראל, גרושה, אימא לשלושה ילדים, מטפלת בקשישים).

בהמשך סיפרה שהטיפול בקשישים בביתם אמנם אפשר לה לעבוד בשעות הבוקר, אבל מכיוון שסוג עבודה זה אינו מאפשר בדרך כלל משרה מלאה מרוכזת, אלא שעות עבודה מפוזרות אצל מספר מעסיקים, היא נותרת עם מעט שעות עבודה ועם שכר מינימום לפי שעות. זאת ועוד, זוהי עבודה פיסית ונפשית תובענית, הכרוכה בניקיון, לעתים בנשיאת הקשישים ובמתן מענה לצורכיהם.

גם מיכל ייחסה חשיבות גדולה לקרבה לבתה, כדי לטעת בה ביטחון, לפקח ולהגן עליה. כנגד המדיניות התובעת עבודה בכל מחיר טענה, שהיא מתעלמת מהחובה ההורית לטפל כראוי בילדים. כדי להתמודד עם תביעות העצמאות הכלכלית, היא עברה לגור אצל אמה, כדי שתסייע לה להשגיח על בתה, ומצאה עבודה שתאפשר לה להיות איתה רוב ימות השבוע אחר הצהריים. יחד עם ההכרה בכך שעליה להיות עצמאית מבחינה כלכלית, תיארה מהי אימהות טובה בעיניה:

אני מאמינה שעם הדור שלנו, דור מאוד בעייתי, הרבה הורים פשוט מזניחים את הילדים שלהם, כי הם צריכים לפרנס את הבית. זאת אומרת, לצערנו הרב המדינה

גורמת להמון נזק שבעתיד לבוא תצטרך לשלם מחיר מאוד יקר, מאוד מאוד יקר על כל מה שקורה עכשיו. הילדים הם פשוט לבד עם עצמם או מול המחשב או אין מי שיקבל אותם. אני לא אומרת שכולם ככה, אבל היום ההורים די דחוקים, די לחוצים, [...] אז אני יודעת שאני חייבת להיות איתה קשוחה ולהחזיק אותה ולהדריך אותה לדרך הטובה והנכונה. ואני מבינה ואני מכירה אותה, שזה לכוון אותה להקשיב, ללמוד כמו שצריך, להיות קשוב לדברים (מיכל, יהודייה ילידת ישראל, רווקה, אימא לילדה, מאמנת כושר ומורה לחינוך גופני).

דבריה של מיכל מהדהדים ממצאים ממחקר קודם שהעלה שאימהות החיות בעוני נותנות משקל רב לפיקוח על הילדים, מקפידות לדעת עם מי הם מתראים ולאילו סכנות הם חשופים בדרך (Elliott et al., 2015). מיכל גם הצביעה על חשיבות המשמעת והצבת הגבולות בגידולה ובחינוכה של בתה (McCormack, 2005). המגורים אצל אמה חיזקו אצלה את התחושה שהילדה נמצאת במקום בטוח ומוגן. זה ענה לא רק על הצורך להגן על הילדה, אלא גם על תפיסותיה בדבר אימהות טובה, המכניסה לתוך מעגל הטיפול גם את אמה. כמוה נהגו גם מרואיינות במחקר אחר על אימהות בעוני שראו באימהותיהן כתובת ראויה לטיפול בילדיהן (Manoogian et al., 2015). לצד מרכזיות הטיפול הראוי בילדיהן, הצביעו האימהות על חשיבות העבודה בשכר כעמוד תווך בזהותן כאזרחיות טובות ואחראיות, המשמשות דוגמה לילדיהן. מנקודת מוצא זו הן חיפשו משרות שיתיישבו עם הטיפול בילדים. סתיו סיפרה שהיא מגבילה את מסגרת העבודה שלה כדי "להיות שם" בשביל ילדיה, עד שיגדלו ויהיו עצמאים, אבל בעת חשוב לה לשמש להם דוגמה כאם המשתכרת למחייתה. לכן עבדה בניקיון בשעות הבוקר כדי שתוכל לאסוף אותם בזמן מבתי הספר ומהגנים:

אני מוגבלת בשעות. אני לא יכולה לעשות משמרות. הרבה עבודות שניסיתי להתקבל, נגיד קופאית או משהו, לא מסכימים נגיד רק לבוקר; [...] כך שאני לא יכולה לעבוד בכל עבודה. אני מקבלת את הילדים בצהריים. [...] עכשיו אני עובדת על העצמאות של הילדים. לאט לאט. זה עוד משהו ש... כי גם לי בראש היה קשה לשחרר אותם. [...] דוגמה לתת להם, שלא יהיו פרזיטים. כן, ממש. אני רואה גם בסוג העבודה את הדוגמה. כי אני כל הזמן מלמדת אותם שאם הם ילמדו עכשיו, אז יהיה להם טוב בעתיד, עכשיו כשהם קטנים, ואם הם לא ילמדו, אז הם יעבדו קשה. גם חשוב במה לעבוד. כאילו אני לא רוצה שהבת שלי תראה אותי עובדת בניקיון כל החיים. אני רוצה שהם יגיעו רחוק. אני אעשה את הכול (סתיו, יהודייה ילידת ישראל, גרושה, אימא לארבעה ילדים, עובדת בניקיון).

אם כן, האימהות מקבלות על עצמן את מודל העצמאות הכלכלית הנדרש מכל אזרח ומסכימות שחינוכי שילדיהן יראו בהן מודל תפקידי ראוי (Woodward, 2008).

עבודת האהבה וההתמקחות עם השיח הניאו-ליברלי

תמה זו ממשיכה את הדיאלוג המתמשך של המרואיינות עם רמת המיקרו ורמת המקרו. האימהות מכירות בעול תביעות המדיניות שהונח על כתפיהן ומנסות להתמודד עמן, כפי שראינו לעיל. תמה זו משקפת עוד צעד בדרכן של האימהות – פירוש מחדש של העבודה הפוגענית שהמדיניות הניאו-ליברלית כופה עליהן. אימהות רבות הדגישו את הטיפול באחרים במסגרת העבודה בשכר כעבודת "אהבה", המשקפת את העמדה המוסרית שהן אוהזות בה. רבות מהמרואיינות במחקר זה משתכרות למחייתן בעבודת הטיפול. בדבריהן הדגישו את דאגתן ואת אהבתן למטופליהן ואת הכוח שהן נותנות להן לדבוק בעבודתן, למרות התנאים הקשים: שכר נמוך בדרך כלל, עבודה לא יציבה, לעתים קרובות עבודה חלקית שלא מרצון, תשלום לפי שעות ולא בשכר חודשי. מאפייניה הפוגעניים של עבודתן מערערים את ביטחונן הכלכלי בהווה ובעתיד (Lewin & Stier, 2018; Ungerson, 2000). תקווה תיארה את החשיבות העצומה של עבודתה ואת יכולתה להשפיע לטובה על החיים של אחרים הזקוקים לה:

זה הנתינה האינסופית שאת יודעת שאין לה תמורה. בכל עבודה את מנסה לראות גמול. מבחינתי העבודה שלי זה לראות כל חיך של נער שאני עובדת איתו; העובדה שפתאום את הולכת להיות מודל לפני הנערים או הנערות. כשהייתי בשירות הצבאי, כשהייתי מד"צית, אז יש הרבה נערות שהתגייסו בעקבות המודל שהן למדו ממני והן נהיו מורות חיילות. הדרך שאת רואה שאת משאירה אצל האדם זה הסיפוק הכי גדול שיכול להיות. ובכלל לקבל ממישהו שאתה לא מצפה. ככה אני מרגישה שהילדים קיבלו ממני את האמיתי שלי, את החיבוק החם, לפעמים דמות שהם מרגישים הכי נוח להיפתח אליה שהיא לא האימא (תקווה, יוצאת אתיופיה, רווקה, אימא לילדה, אָם בית בפנימייה).

גם אנה תיארה מצד אחד את עבודתה התובענית בשתי משרות חלקיות, ניקיון בבית חולים לפגועי נפש וטיפול בקשישים, ומהצד האחר את יכולתה לראות את הפגיעות של האחרים למרות תנאי העבודה הקשים:

20 חדרים, תשפכי מים, תשטפי, וחולה בא מפריע לך עוד. חלונות, דלתות, תשפשפי הכול. ואני חכמה; למה? הכול לקחתי בספורט. הייתי לפעמים רואה את החולים ואומרת: "יאללה, איך הנפש של בן אדם, איזה מסכנים הם. אני מסכנה? הם מסכנים. אני יכולה לעבוד. הם המסכנים שלא מודעים בכלל לכל [מה] שיש להם." הייתי מעודדת את עצמי. תמיד אני תופסת את הכי מסכן, ואני אומרת שאני לא מסכנה. אני הייתי מסכנה ממש. את יודעת מה זה שלוש בנות שזקוקות לך, ותעבדי עבודה כל כך קשה. הידיים כבר היו... כבר לא היה לי כוח להרים את הראש. את באה הביתה ועוד צריכה ללכת, לנוח טיפה וללכת לזקנות. [...] זו עבודה קשה. אני עייפה. אני באה אחרי בית החולים, ואת לא יכולה, את חייבת גם, [...] ביום ראשון הייתי אצלה,

ביום שלישי הייתי אצלה, ביום חמישי הייתי אצלה, ושישי שבת הייתי עובדת בבית החולים, כל שישי שבת. אז ככה שרדתי (אנה, יוצאת קווקז, גרושה, אָם לשלושה ילדים, עובדת בניקיון ובטיפול בקשישים).

גם זויה שעבדה כאָם בית במוסד שחיים בו אנשים עם מוגבלויות דיברה על חשיבות עבודתה עם אוכלוסיות פגיעות:

אני אוהבת את האנשים. התמכרתי אליהם, כמו שאומרים, לדיירים. שמה אני מקבלת חום ואהבה מהם. זה כאילו משפחה שנייה שלי, שזה עולם אחר, עד שאת לא תכירי אותם. מישהו מהצד שיראה אז ייבהל ויפחד או כאילו "איך את עובדת בכלל עם אנשים כאלה". אנחנו דואגים שיעשו מקלחות, שיחליפו מצעים, שיסדרו ארונות, משגיחה על התזונה שלהם, על האוכל, שמה להם בכמויות שהם צריכים לקבל, בודקת להם לחץ דם, סוכר, עושה להם אינסולין, מחלקת להם כדורים. אנחנו עושים כמעט את כל התפקידים גם של האחיות וגם של... הכול. הכול אנחנו עושות שם (זויה, יוצאת קווקז, גרושה, אָם לשלושה ילדים, אָם בית בהוסטל של אנשים עם צרכים מיוחדים).

זויה העניקה משמעות מיוחדת לעבודתה עם אנשים עם צרכים מיוחדים וליכולת השפעתה על איכות חייהם. סוגיה זו תוארה במחקרה של נגר-רון על נשים מזרחיות חסרות השכלה פורמלית ששולבו כסייעות דרך עמותות חינוך. רבות מהן, שלא זכו לתגמול כלכלי הולם על עבודתן, דיווחו למרות זאת על תחושת המשמעות והערך שהיא נותנת להן (Nagar-Ron, 2014).

אימאן סיפרה שהעבודה בניקיון פגשה אותה במקומות שלא רצתה להיות בהם, שנקלעה אליהם בניגוד לרצונה. היא חשה שהעבודה שעבדה בה בעבר כתופרת הייתה מכובדת יותר ושכעת היא נאלצת להתפרנס מעבודה הסובלת מתדמית נמוכה. ובכל זאת היא עברה מעין "מהפך", ומה שסייע לה להתמודד עם הקושי היה האמונה בתרומתה לאחרים – אנשים חולים המגיעים למרפאה:

בהתחלה היה כואב לי: למה? אני כל הזמן הייתי עובדת במתפרה, וכל הזמן הייתי הולכת וחוזרת ומרגישה... פעם אחת אני אבוא לעבודה כמו זאת, זה היה בהתחלה, זה היה קשה. כל הזמן הייתי חוזרת הביתה, הייתי בוכה. הייתי מדברת עם עצמי: "מה האנשים רואים אותי אני עובדת ככה, מה אומרים עלי? איך הם מדברים? איך הם מסתכלים עלי?" אבל לאט לאט עכשיו אני אוהבת את העבודה הזאת. את יודעת מה, אני עובדת בקופת חולים. יש מחלות, יש הרבה דברים שמפריעים לאנשים, לילדים וככה. אני עובדת במרפאה. [...] אם שמה את היד שלי ככה, את יודעת, עם כלור ככה, זורקת את המים, ומנקה את הכול. אני ייקח לי הרבה זמן, אבל אני בעצמי יודעת שאנשים אם יבואו, זה לא יהיה מחלות, זה יהיה משהו ככה, והם יהיו

מרגישים טוב, ריח טוב והכול טוב (אימאן, פלסטינית אזרחית ישראל, פרודה, אָם לארבעה ילדים, עובדת בניקיון).

אם כן, אימאן נטלה על עצמה את הדמות שהשיח הניאו-ליברלי כופה עליה (הלמן, 2013). היא הניחה שתפקידה הוא לא רק לעבוד בכל עבודה זמינה, אף אם התנאים קשים, אלא גם לראות בעבודתה תרומה חברתית-אישית ראויה. הנרטיבים לעיל של האימהות חד-הוריות משקפים את הפרשנות שהעניקו לעבודת הטיפול שעסקו בה. רובן אמרו שלמרות התנאים הקשים, עבודת הטיפול והתמיכה באוכלוסיות פגיעות מספקת להן משמעות מעצם מהותה. יחד עם זאת יש לקחת בחשבון שרובן עוסקות בה בעזר אפשרויות אחרות. למרות התנאים הקשים הן ביקשו להדגיש את התרומה של עבודתן, מעין "יצוא" של "עבודת האהבה" והעבודה האימהית-הטיפולית למרחב העבודה בשכר (ארנרייך והוכשילד, 2006). כפי שעלה במחקרים קודמים (Nagar-Ron, 2014; Sa'ar, 2016), הצהירו המרואיינות במחקר זה על מסירותן למטופלים ועל יכולתן להשפיע לטובה על חייהם, אבל הפעם חשפו עוד רובד: רצון לקחת את השיח הניאו-ליברלי ולייצר בתוך הניכור האינסופי שלו תהליך כלשהו של "האנשה". הן "התמקחו" עם הניאו-ליברליזם וביקשו לצבוע אותו בצבעי האימהות הטובה, כפי שהן רואות אותה.

דיון ומסקנות

מחקר זה, על אימהות חד-הוריות המשתתפות בתוכנית **אשת חיל**, שילב שני צירי ניתוח המצטלבים זה בזה: הציר האחד, הרמה המוסדית, התמקד בתביעה מכל האימהות החד-הוריות לקחת חלק ב"פרויקט" הניאו-ליברלי של תעסוקה במשרה מלאה ללא הישענות על קצבאות קיום (self-sufficiency). הציר האחר, הרמה האישית, בחן איך אימהות חד-הוריות עניות ומעוטות הכנסה מתרגמות את התביעות המוסדיות לשגרת התנהלותן כאימהות ואם התנהלות זו מתכתבת עם תפיסותיהן בדבר אימהות טובה. המחקר אפשר לשפוך אור על הפרשנויות שלהן לאימהות טובה ומוסרית. לצד הדאגה שהילדים יזכו לטיפול ראוי, מאמר זה מתייחד בהפניית הזרקור למורכבות התפיסה המוסרית של אימהות חד-הוריות: מחד גיסא הן מכירות בתביעות המדיניות, ומאידך גיסא הן מתמקחות עמן, מעניקות להן פרשנות אישית ומציבות להן גבול.

ממצאיו מוסיפים נדבך לספרות המחקר העוסקת באימהות חד-הוריות, המועסקות בשכר נמוך ובעבודות פוגעניות והנתבעות להעמיד את העבודה בשכר לפני עבודת הטיפול בילדיהן. הממצאים משקפים את המהלך המורכב של אימהות חד-הוריות, המלהטטות בין המאמץ לספק לעצמן ולילדיהן קיום עצמאי דרך תעסוקה בשכר לבין הצורך להגן על ביטחונם והדאגה להשתלבותם המיטבית בחברה כבוגרים. מחקר זה מוסיף על המחקרים הקודמים בהציגו פריזמה מורכבת של מנעד התמודדויות עם תביעות המדיניות, מקבלתן תוך תחושה

קשה של אי הסכמה איתן, דרך דחייה חלקית ועד דחייה מוחלטת. המרואיינות הכירו בחשיבותן כמודל תפקידי לילדיהן, אבל בה בעת התמקחו עמו וניסו למתן את השלכותיו השליליות עליהם. הלהטוטנות האינסופית בין אחריות משפחתית לאחריות תעסוקתית נבחנה גם במחקרים על תוכניות מרווחה לעבודה בארצות הברית (Breitkreuz & Williamson, 2012; Dodson, 2013), בבריטניה (Millar & Ridge, 2009) ובקנדה (Pulkingham et al., 2010).

חלק מהמרואיינות במחקר הנוכחי הדגישו את זכותן לגדל את ילדיהן באופן ראוי, ממצא שעלה גם במחקרים קודמים (למשל Korteweg, 2006), ואולם מרואיינות אחרות התנגדו במפורש למדיניות שתבעה מהן תעסוקה בכל מחיר על חשבון רווחת ילדיהן. ייתכן שהתנגדות זו שאבה את כוחה מחוק משפחות חד-הוריות וחוק הבטחת הכנסה שנחקק בשנות ה-90 של המאה ה-20, ונועד להבטיח את זכותן של אימהות חד-הוריות עניות לטפל בילדיהן (הרבסט, 2009; Helman, 2011). אף שמדיניות זו עברה שינוי מרחיק לכת בעקבות הקיצוצים בעשור הראשון של המאה ה-21, יש אימהות שעדיין מהדהדות אותה.

ניתוח הנתונים העלה גם שאימהות חד-הוריות מדגישות בראש ובראשונה את מחויבותן לאימהות טובה, ונותנות פרשנות ייחודית לסכמות התרבותיות של מחויבות לעבודה ולמשפחה. בשונה ממחקר אחר (Manoogian, 2015), שמצא שאימהות חד-הוריות עניות נענות לציווי החברתי לטפל קודם כול בילדיהן, הציגו האימהות החד-הוריות במחקר זה טווח מגוון של פרקטיקות התמודדות. אחדות מהן נענו לתביעה של מחויבות לעבודה והצדיקו את בחירתן בטיעונים שונים. חלק מהן הציגו את פתרון ההיעזרות באמן כמענה להיעדרותן. רובן ייחסו חשיבות רבה לעבודה בשכר, וענו שהן רוצות לשמש דוגמה לילדיהן. למרות מעמדן הפגיע בשוק העבודה וחלופות התעסוקה המצומצמות שהוצעו להן, הן ראו תעסוקה בשכר מסלול נכון. תפיסה זו מתכתבת עם טענה שעלתה במחקר קודם (Woodward, 2008) על כך שעבודה בשכר חיונית לתחושת הערך של אימהות ומשמשת אותן כמקור לזהות עצמית של אזרחית אחראית.

המחקר הנוכחי חשף גם את תפיסות האימהות החד-הוריות בדבר עבודת הטיפול באחרים, במיוחד בילדים, בנוער, בקשישים ובאנשים עם מוגבלות. למרות הקשיים הפיסיים והנפשיים הכרוכים בעבודת הטיפול, הן הצביעו על הסיפוק הטמון בה ובמיוחד על חיוניותה ועל תרומתה. כלומר: אף שמדובר בדרך כלל בעבודה בתנאים פוגעניים, בשכר נמוך, ללא ביטחון תעסוקתי ומעט הזדמנויות לניעות (Breitkreuz & Williamson, 2012; Williams, 2001), ייחסו האימהות לעבודה זו משמעות גדולה. בעבודה מסוג זה האימהות משלבות אהבה, טיפול ותמיכה בזירה הציבורית. ועדיין מיקור החוץ של השירותים החברתיים (Benjamin, 2016) מתחבר עם עבודת האימהות בישראל, שהפכה ל"אימהות מופרטת" (ראו לביא, פוגל-ביז'אוי ובנימין, 2018), ועם תוכניות מרווחה לעבודה התובעות

הגדרות מחודשות לתעסוקה (הלמן, 2013), וכך הוא יוצר שרשרת של ניצול כלכלי של האימהות הפגיעות כלכלית.

בה בעת מרכזיותה של האימהות בחברה הישראלית עדיין תובעת מהן אימהות "נאותה" למרות העבודה בשכר, ומעמידה אימהות חד-הוריות עניות במצב של "היקרעות" אין סופית בין צורכי המשפחה, שוק העבודה והקיום הכלכלי. מצב זה מתכתב עם ממצאי מחקרים בבריטניה ובארצות הברית (Dodson, 2013; Millar & Ridge, 2009).

מחקר זה מצא שאימהות חד-הוריות עניות שהשתתפו בתוכנית **אשת חיל** הדגישו את מחויבותן לאימהות נאותה, הכוללת הטלת משמעת ופיקוח על הילדים, כדי להגן עליהם לא פעם מסביבת מגורים לא בטוחה, כפי שעלה ממחקרים שנעשו בארצות הברית (Elliott et al., 2015; McCormack, 2005). זאת ועוד, מחקרים אחרים בישראל מצאו שאימהות עניות מפנימות את אידיאל העצמאות הכלכלית, כדי לקבל הכרה ציבורית של אימהות טובה (Lavee, 2012; Lavee & Offer, 2016).

במחקר נשמעו קולותיהן הייחודיים של האימהות. הן תובעות מקום בעיצוב האימהות הנכונה מבחינתן, מציבות גבולות למחיר שישלמו ילדיהן ואף מציעות מודל של אזרחות חד-הורית נאותה ומוסרית. יחד עם זאת, הן מתמודדות עם גלי מדיניות הרווחה הישראלית, שהאדירו את האימהות ובאותה נשימה ערערו את הזכות של אימהות חד-הוריות עניות לטפל בילדיהן, עד שאין רואים בה עוד בסיס ראוי לזכאות.

מקורות

אחדות, נ' (2010). עוני בקרב אימהות חד הוריות: האם שוק התעסוקה הוא נתיב להיחלצות מעוני? **ביטחון סוציאלי**, 84, 11-55.

אנדבלד, מ', גוטליב, ד', הלר, א' וכראדי ל' (2018). **ממדי העוני והפערים החברתיים – דוח שנתי 2017**. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.

ארנרייך, ב' והוכשילד, א"ר (2006). מבוא. בתוך ב' ארנרייך וא"ר הוכשילד (עורכות), **האישה הגלובלית: מטפלות, עוזרות ועובדות מין בכלכלה החדשה** (עמ' 7-23). תל אביב: בבל.

בניש, א' (2008). מיקור-חוץ בראי המשפט הציבורי: הפרטת תוכניות "מרווחה לעבודה" ובעיית כשלי הפיקוח. **משפטים**, 38(2-1), 193-348.

בניש, א' (2009). נגישות לצדק בשירותי רווחה: מאפייני השימוש בוועדות ערר על-ידי משתתפי 'תוכנית ויסקונסין'. בתוך ג' גל ומ' אייזנשטדט (עורכים), **נגישות לצדק**

חברתי בישראל (עמ' 255-294). ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

ברקוביץ', נ' (2001). אזרחות ואימהות: מעמדן של הנשים בישראל. בתוך י' פלד וע' אופיר (עורכים), **ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית** (עמ' 206-243). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

גל, ג' (2007). תוכנית ויסקונסין: מרווחה לעבודה. **פנים**, 41, 20-27.

דורון, א' (2005). שחיקתה של מדינת הרווחה בשנים 2000-2003: המקרה של קצבאות הילדים. **עבודה, חברה ומשפט**, יא, 95-120.

הלמן, ש' (2013). כיצד קופאיות, מנקות ומטפלות סיעוד הפכו לזמות: סדנאות מרווחה לעבודה וכינון העצמי הניאו-ליברלי. **סוציולוגיה ישראלית**, טו(2), 312-335.

המוסד לביטוח לאומי (2017). **מערכת הביטוח הלאומי בישראל**. ירושלים.

המוסד לביטוח לאומי (2019). **עיבוד מסקר הוצאות משקי בית**. ירושלים.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2018). **שנתון סטטיסטי לישראל**. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

הקר, ד', לביא-אג'אי, מ', וקרומר-נבו, מ' (2014). הזמנה לדיון במתודולוגיות מחקר פמיניסטיות. בתוך מ' קרומר-נבו, מ' לביא-אג'אי, וד' הקר (עורכות), **מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות** (עמ' 7-31). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

הרבסט, ע' (2009). "אנחנו תומכים בחוק משפחות חד-הוריות, במסכנים": חוק משפחות חד-הוריות – מבט לאחור. **ביטחון סוציאלי**, 80, 25-58.

הרבסט, ע' (2011). "זוהי הגנה של המדינה על האישה ועל הילדים שהבעל-אב זנה אותם ועזבם לאנחות": חוק המזונות (הבטחת שלום), התשל"ב-1972. **עיונים בתקומת ישראל**, 651-681.

חסן-דאהר, ס' וקינג, י' (2013). **הטמעת התוכנית "אשת חיל" במשרד הרווחה והשירותים החברתיים: מחקר הערכה**. ירושלים: מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.

ירון-אמבייה, ר' (2011). **תוכנית אשת חיל – מדריך הפעלה**. ירושלים: ג'וינט ישראל, תב"ת.

יזרעאלי, ד' (2001). יחסי עבודה ומשפחה, המקרה של נשים במעמדות הביניים בישראל. **האישה ביהדות** (עמ' 3-16). רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

כץ, ר' ופרס, י' (1996). הגירושין בישראל והשלכותיהם לטיפול משפחתי. **מגמות**, טז, 483-502.

- כרכבי-סבאח, מ' (2017). נישואין הומוגמיים בהשכלה בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל. *סוציולוגיה ישראלית*, יט(1), 119-92.
- לביא, ע' (2018). עיצוב אידיאל אימהות טובה בקרב אימהות החיות בעוני בעת מדיניות חברתית משתנה. *ביטחון סוציאלי*, 103, 112-93.
- לביא, ע', פוגל-ביז'אוי, ס' ובנימין, א' (2018). דבר העורכות. *ביטחון סוציאלי*, 103, 25-5.
- לוי, נ' ודויטש, צ' (2014). *הערכת תועלת-עלות של תוכנית אשת חיל*. ירושלים: מאירס-ג'ונט-מכון ברוקדייל.
- לוין-רוזליס, מ' ובר-און, נ' (2001). *אשת חיל – דוח הערכה רטרופקטיבי*. ירושלים: משתנים: הערכה וייעוץ ארגוני.
- מלר, ט' (2017). *שוליות מרובה*. תל אביב: הוצאת רסלינג.
- סטרקוב, ו' ובר-און, נ' (2007). *הערכת תוכנית אשת חיל לנשים עולות מבוכרה, קווקז וישראליות ותיקות: הדוח המרכזי*. ירושלים: משתנים: הערכה וייעוץ ארגוני.
- סמבול, ש' ובנימין, א' (2006). אימהות ועוני בישראל: מקומה של אימהות בחייהן של עובדות עניות. *סוגיות חברתיות*, 1, 63-31.
- קרומר-נבו, מ' (2006). *נשים בעוני: סיפורי חיים מגדר, כאב, התנגדות*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- שחר, א' (2012). *שילוב בעבודה או קידום בתעסוקה? מידת ההתמדה בקרב צעירים ונשים, משתתפי שלוש תוכניות תעסוקה של תב"ת: אשת חיל, סטרייב וצופיה* (עבודת גמר לשם קבלת תואר מוסמך). ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- שטייר, ח' (2010). סוף עידן "המפרנס היחיד": משפחות עם שני מפרנסים בישראל. בתוך ו' מילבאואר ול' קוליק (עורכות), *משפחות עובדות: הורים בשוק העבודה בישראל, היבטים כלכליים, חברתיים ומשפטיים* (עמ' 17-45). ראשון לציון: פלס.
- שקדי, א' (2010). *מילים המנסות לגעת* (מהדורה שביעית). תל אביב: רמות-אוניברסיטת תל אביב.
- Albelda, R. (2011). Time binds: U.S. antipoverty policies, poverty and single mother's well-being. *Feminist Economics*, 17(4), 189-214.
- Ajzenstadt, M. (2009). Moral panic and neo-liberalism: The case of single mothers on welfare in Israel. *The British Journal of Criminology*, 49(1), 68-87.

- Ajzenstadt, M. & Gal, J. (2001). Appearances can be deceptive: Gender in the Israeli welfare state. *Social Politics*, 8(3), 293-324.
- Bashevkin, S. (2002). *Welfare hot buttons: Women, work, and social policy reform*. Toronto: University of Toronto Press.
- Benjamin, O. (2016). *Gendering outsourcing in Israel: The erasure of employees' caring skills*. Basingstok: Palgrave-Macmillane.
- Bernstein, D., Benjamin, O., & Motzafi-Haller, P. (2011). Diversity in an Israeli intersectional analysis: The salience of employment arrangements and inter-personal relationships. *Women's Studies International Forum*, 24, 220-231.
- Breitkreuz, R. S. (2005). Engendering citizenship: A critical feminist analysis of Canadian welfare-to-work policies and the employment experiences of lone mothers. *Journal of Sociology & Social Welfare*, 32, 147-165.
- Breitkreuz, R. S. & Williamson, D. L. (2012). The self-sufficiency trap: A critical examination of welfare-to-work. *Social Service Review*, 86(4), 660-689.
- Charmaz, K. (2014). *Constructing grounded theory: A practical guide through qualitative analysis*. London: Sage.
- Christopher, K. (2012). Extensive mothering: Employed mothers' constructions of the good mother. *Gender & Society*, 26(1), 73-96.
- Collins, P. H. (2000). *Black feminist thought: Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment*. New York: Routledge.
- Dodson, L. (2013). Stereotyping low-wage mothers who have work and family conflicts. *Journal of Social Issues*, 69(2), 257-278.
- Elliott, S., Powell, R., & Brenton, J. (2015). Being a good mom: Low-income, black single mothers negotiate intensive mothering. *Journal of Family Issues*, 36(3), 351-370.
- Fogiel-Bijaoui, S. (2002). Familism, postmodernity and the state: The case of Israel. *The Journal of Israeli History*, 21, 38-62.

- Gal, J. (2010). Is there an extended family of Mediterranean welfare states? *Journal of European Social Policy*, 20(4), 283-300.
- Hashiloni-Dolev, Y. (2006). Between mothers, fetuses and society: Reproductive genetics in the Israeli-Jewish context. *Nashim*, 12, 129-150.
- Hays, S. (1996). *The cultural contradictions of motherhood*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Helman, S. (2011). 'Let us help them to raise their children into good citizens': The Lone-Parent Families Act and the wages of care-giving in Israel. *Social Politics*, 18(1), 52-81.
- Hennessy, J. (2009). Morality and work – Family conflict in the lives of poor and low-income women. *The Sociological Quarterly*, 50(4), 557-580.
- Herbst, A. & Benjamin, O. (2012). It was a Zionist act: Nationalism, citizenship and welfare policy in Israeli feminist mobilization. *Women's Studies International Forum*, 35, 29-37.
- Herbst, A. (2013). Welfare mom as warrior mom: Discourse in the 2003 single mothers' protest in Israel. *Journal of Social Policy*, 42(1), 129-145.
- Herbst, A. & Benjamin, O. (2016). Between activation and supporting women: Alternative operation of welfare-to-work programs. *Journal of Social Policy and Administration*, 50(5), 501-519.
- Herbst, A. & Kaplan, A. (2016). Mothers' post-divorce earnings in the context of welfare policy change. *International Journal of Social Welfare*, 25(3), 222-234.
- Hobson, B., Lewis, J., & Siim, B. (2002). Introduction. In B. Hobson, J. Lewis, & B. Siim (Eds.), *Contested concepts in gender and social politics* (pp. 1-22). Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Korteweg, A. C. (2003). Welfare reform and the subject of the working mother: Get a job, a better job, then a career. *Theory & Society*, 32, 445-480.

- Korteweg, A. C. (2006). The construction of gendered citizenship at the welfare office: An ethnographic comparison of welfare-to-work workshops in the United States and the Netherlands. *Social Politics*, 13(3), 314-340.
- Lavee, E. (2016). The neoliberal mom: How a discursive coalition shapes low-income mothers' labor market participation. *Community, Work & Family*, 19(4), 501-518.
- Lavee, E. & Offer, S. (2012). 'If you sit and cry no one will help you': Understanding perceptions of worthiness and social support relations among low-income women under a neoliberal discourse. *The Sociological Quarterly*, 53, 374-393.
- Lewin, A. C. & Stier, H. (2018). Marital status, gender, and material hardship: Evidence from Israel. *Advances in Life Course Research*, 35, 46-56.
- Lieblich, A., Tuval-Mashiach, R., & Zilber, T. (1998). Narrative research: Reading, analyzing and interpretation. *Applied Social Research Methods Series* (Vol. 47). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Manoogian, M. M., Jurich, J., Sano, Y., & Ko, J. L. (2015). 'My kids are more important than money': Parenting expectations and commitment among Appalachian low-income mothers. *Journal of Family Issues*, 36(3), 326-350.
- Maron, A. & Helman, S. (2017). Unravelling the politics of activation reforms: Exploring the unusual Israeli trajectory. *Social Policy and Administration*, 51(3), 405-423.
- McCormack, K. (2005). Stratified reproduction and poor women's resistance. *Gender and Society*, 19(5), 660-679.
- Meler, T. (2015). 'I would like to teach my children a new way of life... I'm responsible for them now': Israeli-Palestinian single mothers accord motherhood a new meaning. *International Review of Sociology*, 25(3), 1-23.
- Millar, J. (2005). Work as welfare: Lone mothers, social security and employment. In P. Saunders (Ed.), *Welfare to work in practice: Social*

security and participation in economic and social life (pp. 23-42). Aldershot: Ashgate.

Millar, J. & Ridge, T. (2009). Relationships of care: Working lone mothers, their children and employment sustainability. *Journal of Social Policy*, 38(1), 103-121.

Monroe, P. A. & Tiller, V. V. (2001). Commitment to work among welfare-reliant women. *Journal of Marriage and Family*, 63(3), 816-828.

Morgen, S., Acker, J., & Weigt, J. (2010), *Stretched thin: Poor families, welfare work and welfare reform*. Ithaca: Cornell University Press.

Nagar-Ron, S. (2014). Rethinking employment opportunities in the periphery: Employment opportunities of Mizrahi women in low-status positions in a southern development town. *Hagar: International Social Studies Review*, 11(2), 38-59.

OECD (2016). *OECD family database: The labour market position of families (LMF)*. Retrieved from http://www.oecd.org/els/soc/LMF_1_3_Maternal_employment_by_partnership_status.pdf.

OECD (2017a). *Starting strong 2017: Key OECD indicators on early childhood education and care*. Retrieved from <http://www.oecd.org/education/starting-strong-2017-9789264276116-en.htm>OECD

OECD (2017b). *OECD family database. Living arrangements of children*. Retrieved from http://www.oecd.org/els/soc/SF_1_2_Children_in_families.pdf

Orloff, A. S. (2001). Ending the entitlements of poor single mothers. In N. J. Hirschmann & U. Liebert (Eds.), *Women and welfare: Theory and practice in the United Europe* (pp. 133-159). New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Pulkingham, J., Fuller, S., & Kershaw, P. (2010). Lone motherhood, welfare reform and active citizen subjectivity. *Critical Social Policy*, 30(2), 267-291.

- Sa'ar, A. (2016). *Economic citizenship: Neoliberal paradoxes of empowerment*. New York and Oxford: Berghahn Books.
- Skevik, A. (2005). Women's citizenship in the time of activation: The case of lone mothers in "need-based" welfare states. *Social Politics*, 12(1), 42-66.
- Ungerson, C. (2000). Thinking about the production and consumption of long-term care in Britain: Does gender still matter? *Journal of Social Policy*, 29(4), 623-644.
- Williams, F. (2001). In and beyond new labour: Towards a new political ethics of care. *Critical Social Policy*, 21(4), 467-493.
- Woodward, K. (2008). The multiple meanings of work for welfare-reliant women. *Qualitative Sociology*, 31, 149-168.

נספח: לוחות

לוח 1: מאפייני התעסוקה של המשתתפות במחקר (62 אימהות חד-הוריות)

מאפייני התעסוקה	N	%
מעמד תעסוקתי		
מועסקות בשכר	51	82
אינן מועסקות בשכר	11	18
תחומי תעסוקה		
טיפול בקשישים	11	21.6
משק בית	8	15.7
מכבסה, מפעל או מטבח	6	12.8
סייעות	5	9.8
מכירות בחנות	4	7.8
מזכירות	3	5.9
ניהול	3	5.9
תמיכה במשפחות מהגרים	2	3.9
אם בית / סייעות בצהרון	4	7.8
אחר (טלמרקטינג, תפירה, אימון כושר, סייעות רופא שיניים, מניקור)	5	9.8
היקף שעות העבודה		
משרה מלאה	19	37.3
משרה חלקית ללא שעות קבועות	11	21.6
יותר ממשרה חלקית אחת	8	15.7
משרה חלקית עם שעות קבועות	7	13.7
משרה מלאה ללא שעות קבועות (מבוססת על צורכי המעביד – לפי קריאה, שכר מינימום שעתי)	5	9.8
משרה מלאה בשילוב עם עבודות נוספות	1	2.0

לוח 2: תיאור סוציו-דמוגרפי של המשתתפות במחקר (62 אימהות חד-הוריות)

מאפיינים דמוגרפיים	N	%
גיל (ממוצע = 37.7)		
29-20	8	13
39-30	24	39
49-40	22	36
59-50	8	13
מוצא אתני		
יהודיות ילידות ישראל (רובן ממוצא מזרחי)	16	26
ישראליות-פלסטיניות	14	23
עולות מברה"מ לשעבר	13	21
עולות מאתיופיה	19	31
מספר ילדים (ממוצע = 3)		
ילד 1	14	23
2 ילדים	20	32
3 ילדים	13	21
4 ילדים	7	11
5 ילדים	7	11
יותר מ-5 ילדים	1	2
השכלה		
תיכונית או מטה	26	42
תיכונית או מקצועית	33	53
תואר ראשון	3	5

תודות

למרואיינות מחקר זה אשר פתחו צוהר ללבן, חשפו לפנינו רגשות, קשיים, חוויות ומשאלות, וחלקו עמנו ידע שלא יסולא בפז תודה חמה וכנה על מפגשים מלמדים, מעשירים ומרתקים; לקרן המחקרים של המוסד לביטוח לאומי על הפניית תקציב למחקר זה; ללינדה דגן, מפקחת ארצית, משרד הרווחה והשירותים החברתיים, ולרחל אגמון המפקחת בעבר, תודה לכן על שיתוף הפעולה ועל הסיוע בעריכת המחקר; לעינת ויונטה ולורדית יצחקי-לבוב, מנהלות תוכנית **אשת חיל** בעת עריכתו של מחקר זה, תודה על המאמצים שעשיתן כדי לקיים את המחקר ולאפשר לו לקרום עור וגידים; לרכזות האזוריות והיישוביות בתוכנית תודה לכן שהייתן חלק מהותי כל כך מהתהוות מחקר זה ועל הידע החשוב שחלקתן עמנו, על אמפתיה ונכונות אין סופיות לסייע למראיינות ולמרואיינות; לעוזרות המחקר שעבדו על חומרי המחקר במסירות ובשקדנות רבה נתונה תודתי החמה, במיוחד על הרגישות הרבה למרואיינות ולנושא ועל תובנות חשובות שהעליתן במהלך המחקר (על פי סדר אלפביתי): אמאל אלטלאקה, רחל אנדסאו, יולי בן חיים, נאג'ם נסראללה, עינב צברי, מירי רום-שורצולד, מיכל שטיין; תודה גם לקוראות ולקוראים האנונימים על הערותיהם החשובות ששיפרו מאוד את המאמר.